

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Наукові інтереси** – драматургія Івана Карпенка-Карого.

**Науковий керівник** – кандидат філологічних наук, доцент Ткаченко В. І.

*Дарія Панченко*

## **ОБРАЗ ЗРАДНИКА САВИ ЧАЛОГО В ІСТОРИЧНІЙ ТРАГЕДІЇ І. КАРПЕНКА-КАРОГО «САВА ЧАЛИЙ»**

Ім'я Івана Карпенка-Карого є одним зі знакових у літературному процесі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Він – батько української комедії, один із засновників українського професійного театру. Історична трагедія «Сава Чалий» є вершиною творчості митця. Нас зацікавили способи змалювання центрального образу твору Сави Чалого, психологізм його постаті, еволюція поглядів та зрада.

**Актуальність** статті зумовлена гострою потребою в детальному аналізі образу Сави Чалого в історичній трагедії І. Карпенка-Карого. Науковці у своїх працях, зокрема, Л. Чернігова, З. Крименко, І. Ярошевич та ін. дають оцінку цьому образу дещо однобічно, беручи до уваги якісь окремі аспекти. Комплексного, узагальнюючого дослідження на цю тему наразі в літературознавстві немає, що і зумовлює її актуальність.

В історичній трагедії висвітлено дві центральні постаті: Саву Чалого та Гната Голого. Перша знайшла своє відображення у фольклорі. Первинні згадки про зраду Сави Чалого зустрічаються в публікаціях народних пісень у 30-х рр. ХІХ ст. (І. Срезневський, М. Максимович та ін.). Документальні відомості про ватажка гайдамаків склалися протягом кількох десятиріч на основі фактичних матеріалів. Це і листи шляхтичів, і записи в міських книгах, і повідомлення польських газет того часу, універсали коронного гетьмана, скарги панів на гайдамаків тощо. Саме

офіційні документи й утворили основу, полотно історично обґрунтованих відомостей про Саву Чалого, що їх мав перед собою драматург.

У перших діях п'єси Саву він змальовує як ватажка селянського повстання, якого прості люди глибоко поважають, а пани люто бояться: «Сюди ніхто і носа не наверне! Одно – далеко від двора, та ще й в яру глибокім, а друге – пустка, то побоятися, щоб часом, бува, не здивав тут їх Сава Чалий» [4, с. 19]. На початку трагедії читач і не здогадується про подвійну душу славетного запорожця, адже автор зазначає, що «він хоче людей і віру боронить». Ми бачимо його героєм з широким кругозором, зі шляхетними уявленнями про честь і гідність. Сава з гіркотою зауважує: «*О ненько, моя рідна Україно! Невже ж тобі судилося весь вік топить своїх синів у братній крові, палить і нищить все вогнем затим, щоб, утопившись і потернявши діток славних, ти надівала знов ярмо і тяжко знов під ним стогнала...*» [4, с. 18]. Вже з перших сторінок зрозуміло, що на думку Сави, краще покинути Україну і заснувати нову: «*Я всю Україну об'їздив і серцем всім переконався, що жити тут немає сили. Пани з жидами, вірними своїми слугами, укупі знуцаються над всім поспільством і знову зневажають віру православну, заводячи скрізь унію свою*» [4, с. 26]. Він переживає за свій народ, але стримує ненависть до панів, порівнюючи себе з левом, прикованим на ланцюзі: «*Не можу я на страту всіх вести вас безоружних! Я сам тремтю увесь від злоби, а мушу здержувать себе!.. Он як озвірюють наші серця! Та краще жить з вовками в лісі, аніж з мостивими панами на слободах! Все знаю, брате, я і стою, як лев, прикований на ланцюзі; безсилля гнітить душу, а злість і помста палять серце!*» [4, с. 28].

У другій дії ми спостерігаємо розправу панів з учасниками гайдамацького повстання. Неможливо не звернути увагу на безстрашний люд, що захоплюється Савою до зустрічі віч-на-віч зі смертю, свідомо називаючись його ім'ям: «*Ми двох вже Сав на палю*

посадили – одного вслід за другим; а через день піймався третій гайдамака, і Савою себе він теж назвав! Це ім'я – Чалий – сила! Це та сила, що приворожує людей до себе!» [4, с. 32]. Особливо цікавою є колізія інтересів двох ватажків. У той час, коли Сава зволікає з розправою над панами, Гнат Голий жодного разу не відкладає це на потім: *«2-й вартовий. Кажуть, що коли б Саву нашого та кошовим на Січі обібрали, то він би об'явив війну ляхам. 1-й вартовий. Підожди, він і так вийде битись в чисте поле; адже скрізь розсила листи – присоглаша до себе малі купи, збирає хліб, пишно і сало. Вже і тепер надбали стілько, що стане нам на цілий рік»* [4, с. 49]. Гнат є абсолютним антиподом Сави. Він – незламний борець та відданий патріот, який щиро вірить у щастя рідної землі, через що одразу погоджується на повстання. Це не просто ватажок, а справжній боєць, який завжди стоїть у перших рядах. Гнат усвідомлює, що під будь-яким керівництвом народ не буде мати гідного життя, тому надважливо досягти незалежності. Гнат безсумнівно є одним із центральних серед мужніх та романтичних образів української літератури.

У Гната з Савою різна соціальна опора: Голий виражає настрої простолюду, а Чалий – остерігається їх; вважає, що це спричинить стихійне повстання, яке не принесе Україні щастя: *«Усе, усе, усе! Жадоба помсти в них така велика, що здержати її, як здержать воду ту, що ринула крізь прорвану греблю, нема у чоловіка сили! І понесуть вони тепер на Україну і смуту, і пожежу, і кров проллють ріками, без жодної користі для народу, а потім і самі на палях усі сконаять»* [4, с. 54].

Привертає увагу психологічне зображення стосунків Сави зі шляхтичем Шмигельським. Спочатку здається, ніби Шмигельський просто виконує наказ Потоцького здобути прихильність і поплічництво головного героя твору, але згодом стає зрозуміло, що насправді Шмигельський тонко продумав план своїх дій до найменших дрібниць. Він пристає до гайдамаків, підлещується до Сави, використовує його вразливі місця. З іншого боку нам відкриваються нові

риси характеру Чалого: дитяча довірливість, невпевненість та несміливість. До Сави постійно підкрадаються сумніви: він починає остерігатись гайдамацького руху, виправдовуючи це збереженням країни від руїни. На його думку, Гайдамаччина може перетворитись на розбійництво, тому йому більше до душі «бой чесний», відкритий, а не «партизанство»: *«Ти наче серце й мозок маєш мій і язиком моїм говориш!... На бой чесний, на груди – груди, покликать хочу я панів. Для того сили я сюди збираю. Або поляжем всі в бою, або заставимо панів зменшити панищину й податки і рівний суд всім дасть! А тих, хто чуже право зневажає, карати смертю, хоч би то був і пан значний»* [4, с. 55]. Помітивши розбіжності між Савою та Гнатом, Шмигельський користується цим, і остаточно переманює колишнього гайдамака на службу до польського пана. Він помічає сумніви Сави і роздмухує їх до небаченої моральної прірви. Саме він нашіптує Саві вибір: *«Так будем рятувать Україну від гайдамацької руїни»* [4, с. 57]. Це – переломний момент в історії регенератства Сави Чалого. Цілковито підкорюючись волі Шмигельського і своїм сумнівам, Сава, що страждає на забудькуватість і напрочуд дивне вміння швидко пробачати (*«Вони брати, хрестами обмінялись, то хоч і скаже згарячу що Гнат, йому всякчас, як я примітив, Сава вибачає»*) [4, с. 17], остаточно піддається.

Психологізм Сави Чалого описується в основному через монологи героя. До прикладу, коли він пристає на умови Потоцького, хоча до останнього сумнівається у шляхетності свого вчинку. Ці вагання передаються кульмінаційним монологом, кожна репліка якого складається з риторичних окличних речень. *«Чалий. ...Що ж мені тепер робить?.. Чи й мені сидіть на човні, щоб разом з другими втопитись, а чи боротись з хвилию і власними руками достати берега другого?.. Боротись! Боротись!.. Коли стерно із рук моїх однято і другому до рук оддано і бачу я, що човен поведуть на неминучу гибель, – я кидаю свій човен і виплину на другий берег сам! Так, так! На берег, на другий берег! І там ми будем рятувати:*

*віру, народ і край від нової руїни! Давай сюди Потоцького умови! Я... іду! (Бере листа). Там кохання, там слава мене жде!..»* [4, с. 60]. Цей монолог не так виразно процес визрівання рішення Чалого, як передає його реакцію на обрання частиною запорожців Гната Голого своїм отаманом. Суперечливість натури Сави дається взнаки в його одночасному прагненні порятунку України, а поряд з тим кохання і слави. Він вже не пам'ятає про нещодавні знущання над його братами, над його народом. І так хитрому шляхтичу з легкістю вдається переконати Саву у «позитивних» намірах народного ката. І. Карпенко-Карий зберегірає єдність дії в передачі руху свідомості героя. У п'ятій дії змальовано короткі яви на кілька реплік, в яких розкривається нагнітання тривоги, муки сумління в душі Сави Чалого, і розлогі монологи героя; уся ж дев'ята ява – це монолог Сави, що передає суперечливі передчуття й міркування героя, до того ж звинувачення себе в діях на користь шляхті змінюються переконанням у тому, що *«треба припинити дику волю гайдамацьку, поки не захопив цей рух увесь народ!..»* [4, с. 67]. Непевність психологічного стану героя дається взнаки у видіннях і передчуттях смерті. Зокрема, йому виживається образ Шмигельського.

Спостерігаємо, що Сава Чалий прагне добра для України, однак заплутується у своїх твердженнях. Очевидно, вони були хиткі, якщо маніпуляції Шмигельського так хутко заволодівають Савою: *«Зостанься вірним ти народові своєму; ніхто тебе не силує його зраджать, а лиш користі його ради мир і спокій насади, прогнавши гайдамацькі купи! А потім, ставши рівним шляхтичам усім на Україні, ти гнатимеш і унію, й злочинну шляхту так само, як гайдамаків, з України, і тим народні біди помениши»* [4, с. 57]. Сава не зважає на докори сумління, свідомо стає на неправильний шлях: *«Мені здається, що я на матір руку піднімаю! Страшно мені стало, а лист цей пече мою руку!»* [4, с. 58].

Якщо Сава остаточно занепадає духом, то Гнат навпаки, розуміючи, що лист – то управа «пузатої старшини

на Січі», сповнений рішучості мститися за заподіяні кривди. Саме його обирають отаманом, і тепер Гнат Голий веде гайдамаків на Тульчин і Немирів [1, с. 58-59].

Перейшовши на бік шляхти, щоб «рятувати Україну від гайдамацької руїни», Сава поставив себе у безвихідне становище, яке призвело його до неминучої зради і закономірної трагічної загибелі.

Загибель Сави Чалого не є результатом ні його особистої вдачі, ні його долі, це наслідок об'єктивного закону життя. Він загинув тому, що мріяв про класовий мир в умовах експлуататорського суспільства. Драматург свідомо і переконливо розкрив у образі Сави Чалого класовий характер його суперечностей. Ставши на шлях служби двом антагоністичним таборам – українському народові і польській шляхті, – Сава зрадив гайдамаків. Зрозумівши все, він ладен був повернутися назад, але тяжка провина лякала його. Хоч Сава, вмираючи, каже, що «смерть прийняв за рідний край» і «кров'ю змив свою вину», але як зрадник народу, він гине ганебною смертю. За зраду друзів по зброї, його позбавили навіть традиційного, за козацькими звичаями, права захищатися шаблею в час розплати. Смерть Сави Чалого від руки народних месників доводить історичну неминучість осуду зрадників народу [3, с. 23].

Отже, проаналізувавши образ Сави Чалого, можемо стверджувати, його постать – трагічна та покуди суперечлива. Ми погоджуємося з думкою Ф. Лопатинського, який зазначав: «Основною трагізму образу Чалого є нерозв'язана внутрішня суперечність між його суб'єктивним бажанням зробити добро для свого народу та об'єктивною неспроможністю цього поривання...» [2, с. 171].

І. Карпенко-Карий чесний в змалюванні свого героя, підкресливши велику трагедію особистості, яка, опинившись у критичній ситуації, втратила себе. Для заглиблення у внутрішній стан героя, він використовує численні монологи, які «ідуть в ногу» з дією трагедії. На

зміну поглядів Сави впливає оточення, зокрема, і сам Шмигельський, але це в жодному разі його не виправдовує.

## Література

1. Авраменко О. Українська література : Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень). Київ : Грамота, 2010. 280 с.

2. Лопатинський Ф. «Сава Чалий» (До постановки в Держтеатрі «Березіль» режисером Ф. Лопатинським). *Нове мистецтво*. 1927. № 5.

3. Падалка Н. Вивчення творчості І. Карпенка-Карого (І. Тобілевича) в школі. Київ : Вид-во «Радянська школа», 1970. 151 с.

4. Тобілевич І. Сава Чалий [Електронна копія] : трагедія на 5 дій / Ів. Тобілевич (Карпенко-Карий). Електрон. текст. дані (1 файл : 75,8 Мб). Київ; Ляйпціг : Укр. накладня 103 с., (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2019). (Загальна бібліотека; № 214–215).

**Панченко Дарія** – здобувач ступеня вищої освіти бакалавра факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Наукові інтереси** – українська література II половини XIX століття.

**Науковий керівник** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Ткаченко В.І.

*Інна Сергієнко*